

Een kennisgeving van het voornemen om de Unie te verlaten kan eenzijdig ingetrokken worden

Citation for published version (APA):

Chamon, M., & Dootalieva, A. (2019). Een kennisgeving van het voornemen om de Unie te verlaten kan eenzijdig ingetrokken worden. *SEW: Tijdschrift voor Europees en economisch recht*, 67(2), 85-93.
<https://cris.maastrichtuniversity.nl/en/publications/een-kennisgeving-van-het-voornemen-om-de-unie-te-verlaten-kan-een>

Document status and date:

Published: 01/01/2019

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

Download date: 05 May. 2023

JURISPRUDENTIE

HOF VAN JUSTITIE

31 Een kennisgeving van het voornemen om de Unie te verlaten kan eenzijdig ingetrokken worden

Zaak C-621/18, Wightman

Arrest van 10 december 2018,
ECLI:EU:C:2018:999; conclusie van A-G
M. Campos Sánchez-Bordona van 4 december 2018, ECLI:EU:C:2018:978

Uittrede uit de EU – Soevereiniteit – Hypothetische prejudiciële vraag – Brexit

I. Inleiding

De Wightman-zaak behoeft weinig inleiding of contextduiding. In essentie komt de vraag in deze zaak erop neer of het Verenigd Koninkrijk (VK) zijn officiële kennisgeving waarin het verklaart de EU te willen verlaten ook weer kan intrekken voor 29 maart 2019. Reeds voor het referendum in 2016 was het immers duidelijk dat een uitslag voor Leave niet het einde, maar het begin van het Brexit-debat zou zijn. De leugenachtige beloftes van de Leave-campagne zouden onmaskerd worden wanneer een Brexit ook daadwerkelijk zou moeten uitgevoerd worden. De Brexit-appetijt zou hierdoor kunnen omslaan, eventueel na een tweede referendum.¹ Aangezien de mogelijkheid om de kennisgeving in te trekken niet expliciet voorzien is in artikel 50 VEU, wensten een aantal Britse politici van het Remain-kamp hieromtrent verduidelijking. Zoals Wessel in de eerste bijdrage in de Brexit-reeks van *SEW* opmerkte,² was deze vraag ook in de achtergrond aanwezig in de *Miller*-zaak voor het UK Supreme Court, waar de vraag aan de orde was of de Britse regering zonder instemming van het Brits Parlement het EU-lidmaatschap van het VK kon opzeggen. In *Miller* waren beide partijen het er echter over eens dat de kennisgeving onherroepelijk was.³ Voor *Miller* was dit nodig om te kunnen argumenteren dat het parlement betrokken moest worden in de kennisgeving, aangezien *Miller*, als Brits staatsburger, haar Unierechten onherroepelijk zou verliezen; voor de Britse regering was het politiek noodzakelijk in het licht van *Brexit means Brexit* en om het signaal aan de bevolking te geven dat

haar wens niet zou genegeerd worden. Aangezien *Miller* verder om een zuiver nationale grondwettelijke kwestie draaide, heeft het Supreme Court dan ook geen vraag gesteld aan het Hof van Justitie. Voor politici van het Remain-kamp was het verder zoeken naar een procedure om de vraag tot bij het Hof te krijgen. Gelet op de centrale rol die artikel 50 VEU in deze zaak speelt, wordt dit artikel hier integraal hernomen vooraleer de verdere bespreking aan te vatten.

Artikel 50 VEU

1. Een lidstaat kan overeenkomstig zijn grondwettelijke bepalingen besluiten zich uit de Unie terug te trekken.

2. De lidstaat die besluit zich terug te trekken, geeft kennis van zijn voornemen aan de Europese Raad. In het licht van de richtsnoeren van de Europese Raad sluit de Unie na onderhandelingen met deze staat een akkoord over de voorwaarden voor zijn terugtrekking, waarbij rekening wordt gehouden met het kader van de toekomstige betrekkingen van die staat met de Unie. Over dat akkoord wordt onderhandeld overeenkomstig artikel 218, lid 3, van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie. Het akkoord wordt namens de Unie gesloten door de Raad, die met gekwalificeerde meerderheid van stemmen besluit, na goedkeuring door het Europees Parlement.

3. De Verdragen zijn niet meer van toepassing op de betrokken staat met ingang van de datum van inwerkingtreding van het terugtrekkingsakkoord of, bij gebreke daarvan, na verloop van twee jaar na de in lid 2 bedoelde kennisgeving, tenzij de Europese Raad met instemming van de betrokken lidstaat met eenparigheid van stemmen tot verlenging van deze termijn besluit.

4. Voor de toepassing van de leden 2 en 3 nemen het lid van de Europese Raad en het lid van de Raad die de zich terugtrekkende lidstaat vertegenwoordigen, niet deel aan de beraadslagingen of aan de besluiten van de Europese Raad en van de Raad die hem betreffen.

De gekwalificeerde meerderheid wordt vastgesteld overeenkomstig artikel 238, lid 3, onder b), van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie.

5. Indien een lidstaat die zich uit de Unie heeft teruggetrokken, opnieuw om het lidmaatschap verzoekt, is op zijn verzoek de procedure van artikel 49 van toepassing.

2. Feiten, procedure in het bodemgeding en prejudiciële vraag

Wightman e.a. zijn verkozenen die zetelen in de Schotse, Britse en Europese parlementen. Zij wensten verduidelijking te bekomen van het Hof van Justitie over de procedure die van toepassing zou zijn om de kennisgeving onder artikel 50 VEU, terug in te trekken. De Britse regering stelde zich echter consequent op de positie dat de gedane kennisgeving onvermijdelijk leidt tot uittrede en dat er dus slechts twee opties zijn, namelijk de EU verlaten met een akkoord of de EU verlaten zonder akkoord.

Om een vraag over de correcte interpretatie van het Unierecht tot bij het Hof te krijgen, is uiteraard een geschil voor een nationale rechter nodig. Een en ander bleek een calvarietocht voor Wightman e.a.: eind 2017 nodigden ze de Britse regering uit om schriftelijk te bevestigen dat ze van oordeel is dat de kennisgeving niet ingetrokken kan worden. In haar antwoord bevestigde de Britse regering evenwel enkel dat ze de kennisgeving niet zal intrekken en ging ze de vraag naar de mogelijkheid tot intrekking uit de weg. De wettigheidscontrole die Wightman e.a. hiertegen instellen voor het Schots hooggerechtshof (Court of Session) wordt aanvankelijk niet toegelaten, aangezien er volgens Lord Doherty van het Outer House *prima facie* geen kans op slagen is.⁴ In beroep oordeelt het Inner House in het voordeel van Wightman e.a. en wordt de zaak terugverwezen naar het Outer House.⁵

Wightman e.a. stelden hun verzoek hierna ook bij: eerder dan een strikte wettigheidscontrole, verzoeken ze het Schots hooggerechtshof om een declaratoir arrest of verklaring van recht (motion for a declaratory judgment).⁶ Hierbij nodigden ze de Schotse rechter uit om een prejudiciële vraag over de kwestie aan het Hof te stellen.

Om de vraag te beantwoorden of een prejudiciële verwijzing zich inderdaad opdringt,

oordeelde Lord Boyd (Outer House) dat moest nagegaan worden (i) of het geschil in kwestie niet louter academisch of hypothetisch was, (ii) of het Court of Session zijn constitutionele rol niet te buiten zou gaan met een verwijzing naar het Hof en (iii) of het Hof überhaupt bereid zou zijn om de geopperde prejudiciële vraag te beantwoorden.⁷

Hieromtrent oordeelde Lord Boyd dat de vraag naar de mogelijkheid om een kennisgeving onder artikel 50 VEU weer in te trekken louter hypothetisch was aangezien de regering helemaal niet het voornemen had om de kennisgeving in te trekken, integendeel. Het antwoord op de prejudiciële vraag was bovendien ook niet nodig opdat Wightman e.a. hun politieke rol konden vervullen in hun respectieve parlementen.⁸ Nog opmerkelijker merkte Lord Boyd op dat het stellen van de verzochte prejudiciële vraag een inbreuk op de parlementaire soevereiniteit zou zijn, aangezien het 'for Parliament itself [is] to determine what options it considers in the process of withdrawing from the European Union'.⁹ Daarbij ging hij zo ver om te stellen dat het Unierecht geen beperking kan opleggen aan een soevereine beslissing van het Brits Parlement om de kennisgeving onder artikel 50 VEU weer in te trekken.¹⁰ Tot slot merkte Lord Boyd op dat ook het Hof van Justitie zou oordelen dat de prejudiciële vraag hypothetisch zou zijn, aangezien het Hof, op een moment dat de onderhandelingen nog gaande waren, niet over alle feiten zou beschikken om een oordeel te vellen.¹¹

De bizarre opinie van Lord Boyd¹² werd in beroep gecorrigeerd door het Inner House dat opmerkte dat een verduidelijking van het al dan niet bestaan van een juridische mogelijkheid om de kennisgeving weer in te trekken helemaal niet zou interfereren met de prerogatieven van het Brits Parlement.¹³ De kwestie was volgens het Inner House ook niet hypothetisch, aangezien de kennisgeving plaatsvond in maart 2017 en de periode van twee jaar zal aflopen in maart 2019.¹⁴ De vraag naar de mogelijkheid om een afgeleverde kennisgeving weer in te trekken, lijkt inderdaad hoegenaamd niet af te hangen van verdere feiten zoals het verloop van de onderhandelingen over een uitbredeakkoord. Het Inner House van het Schotse Court of Session besluit bijgevolg om de volgende prejudiciële vraag naar het Hof te verwijzen:

'Wanneer, overeenkomstig artikel 50 VEU, een lidstaat de Europese in kennis heeft ge-

steld van zijn voornemen om de EU te verlaten, laat het Unierecht dan toe dat deze kennisgeving unilateraal wordt ingetrokken door de lidstaat; en, zo ja, onder welke voorwaarden en met welk gevolg ten aanzien van de lidstaat die in de EU blijft?'

Voor het Hof uitspraak deed werd het beroep, ingesteld door de Britse regering, tegen deze verwijzingsbeslissing nog verworpen door het Brits Hoogerechtshof.¹⁵

3. De Conclusie van de A-G en het arrest van het Hof

Aangezien de voorgestelde oplossing door advocaat-generaal (A-G) Campos Sánchez-Bordona en het uitleggingsarrest van het Hof grotendeels gelijklopend zijn worden ze hierna samen weergegeven en geanalyseerd.

3.1. Over de ontvankelijkheid van de prejudiciële vraag

Het is vaste rechtspraak van het Hof dat een prejudiciële vraag niet-ontvankelijk is indien ze 'geen verband houdt met een reëel geschil of met het voorwerp van het hoofdgeding, wanneer het vraagstuk van hypothetische aard is of wanneer het Hof niet beschikt over de gegevens, feitelijk en rechtens, die noodzakelijk zijn om een zinvol antwoord te geven op de gestelde vragen'.¹⁶ Bijgevolg rees vooreerst de vraag, die ook al aan de orde was voor de Schotse rechter, naar het al dan niet hypothetisch karakter van de vraagstelling.

De Britse regering, maar ook de Commissie, argumenteerde dat het geschil inderdaad hypothetisch was. Een mogelijke intrekking van de kennisgeving is en was immers helemaal niet aan de orde. De werkelijke finaliteit van de prejudiciële vraag was volgens de Britse regering bijgevolg het verkrijgen van een opinie, gelijkaardig aan de procedure onder artikel 218 lid 11 VWEU.¹⁷

Het Hof herinnert evenwel dat het aan de nationale rechter toekomt om de noodzaak van een prejudiciële vraagstelling na te gaan.¹⁸ Dienaangaande oefent het Hof bijgevolg slechts een marginale toetsing uit.¹⁹ Met betrekking tot het bodemgeschil merkt het Hof (net als de A-G)²⁰ op dat het Schotse Court of Session van mening is dat de opgeworpen rechtsvraag werkelijk en actueel is en aanleiding geeft tot een concreet geschil. Een aantal van de verzoekers zetelt immers in het Brits Parlement en zal zich over een uitbrede(akkoord) moeten uitspreken.²¹ Het declaratoir karakter van de uiteindelijke uit-

spraak in het bodemgeschil doet hier niet aan af.²² Hieruit volgt dat het niet manifest duidelijk is dat het bodemgeschil louter fictief is, waardoor het Hof bijgevolg verplicht is om de prejudiciële vraag te beantwoorden.²³

3.2. Over de mogelijkheid tot unilaterale intrekking van de kennisgeving overeenkomstig artikel 50 VEU

Volgens de advocaat-generaal zijn er in wezen drie mogelijke antwoorden op de vraag of een kennisgeving onder artikel 50 VEU kan ingetrokken worden: (1) Neen, in geen enkel geval; (2) Ja, altijd; (3) Ja, onder voorwaarden.²⁴ Daar opties 1 en 2 beide extremen zijn, was het evident dat het Hof voor de gulden middenweg van optie 3 zou gaan. De vraag was daarbij welke concrete voorwaarden het Hof zou identificeren. Uiteindelijk besluit het Hof tot een volkomen unilateraal intrekkingrecht, ook gelet op de beperkte voorwaarden die het oplegt. Het Hof vereist louter dat de intrekking (i) schriftelijk moet gebeuren, (ii) op onvoorwaardelijke en on dubbelzinnige wijze, (iii) conform de grondwettelijke regels van de betrokken lidstaat en (iv) vooraleer het uitbredeakkoord in werking treedt of de periode van twee jaar (voor zover niet verlengd) is afgelopen. Ook alle tussenkommende partijen argumenteerden inderdaad voor de mogelijkheid om de kennisgeving in te trekken onder bepaalde voorwaarden. Enkel het VK weigerde, zelfs na uitdrukkelijk verzoek tijdens de hoorzitting, om hierover een positie in te nemen. De voorwaarden die de Commissie en de Raad naar voren schoven waren echter bijzonder stringent aangezien volgens hen de Europese Raad met unanimitéit zou moeten instemmen om de intrekking van de kennisgeving te aanvaarden,²⁵ waardoor van een eenzijdig intrekkingrecht geen sprake meer zou zijn.

Daar waar het Hof zijn antwoord baseerde op de Verdragen, maakte de advocaat-generaal een significante omweg via het internationaal recht. In het licht van het Weens Verdrag inzake Verdragenrecht (WVV) lijkste de advocaat-generaal de verschillende precedentes op van staten die hun intentie hadden verklaard om een internationale organisatie te verlaten, en nadien deze intentie weer hadden ingetrokken. Deze praktijk was in overeenstemming met artikel 68 WVV dat bepaalt: 'Een kennisgeving of een akte [ter terugtrekking uit een verdrag] kan te allen tijde worden herroepen voordat zij van kracht is geworden.' Hoewel de A-G erkent dat artikel 68 WVV *in casu* niet van toepas-

sing is,²⁶ en het gewoonterrechtelijk karakter van artikel 68 WVV niet vaststaat,²⁷ kan het volgens hem alsnog dienen als inspiratiebron bij de interpretatie van artikel 50 VEU.²⁸

Daarentegen gaat het Hof rechtstreeks over naar de lezing van artikel 50 VEU en merkt, net als de A-G overigens op, dat dit artikel niets bepaalt over de intrekking van de kennisgeving.²⁹

Bijgevolg moet het antwoord op de vraag worden gevonden in het 'normatief geheel' waarvan artikel 50 VEU deel uitmaakt,³⁰ of nog 'in het licht van de Verdragen in het algemeen'.³¹ Zowel het Hof als de A-G benadrukt dat artikel 50 lid 2 VEU gewag maakt van een louter *voornemen* om de EU te verlaten,³² en dat deze beslissing in essentie enkel afhangt van de wil van de lidstaat in kwestie, zoals tot stand gekomen conform de eigen grondwettelijke bepalingen.³³

Volgens het Hof en de A-G reflecteert artikel 50 lid 1 VEU duidelijk de soevereiniteit van een lidstaat, wat wijst op het recht voor een lidstaat om zijn kennisgeving weer in te trekken, zolang een uittredeakkoord niet in werking is getreden of de onderhandelingsperiode van twee jaar niet verlopen of verlengd is.³⁴ Aangaande de voorwaarden die van toepassing zijn op de intrekking is het Hof bijzonder duidelijk (maar daarvoor niet geheel overtuigend, cf. *infra*) over hoe het de lacune in artikel 50 VEU opvult: bij gebrek aan een expliciete bepaling in artikel 50 VEU, dient deze kwestie opgelost te worden in het licht van artikel 50 lid 1 VEU en niet in het licht van artikel 50 lid 3 VEU.³⁵ Het argument van de Commissie en de Raad, waarbij het vereiste van unanimititeit om de onderhandelingsperiode van twee jaar te verlengen *mutatis mutandis* zou toegepast worden op de kwestie van de intrekking van de kennisgeving, werd dus verworpen.³⁶ Voorbij artikel 50 VEU kijkend, merkt het Hof op dat de preambules van de Verdragen melding maken van een steeds hechter wordend verbond.³⁷ De A-G werkt dit verder uit en merkt op dat artikel 50 VEU dus geïnterpreteerd moet worden op een wijze die de Unie versterkt.³⁸ Het Hof beklemtoont vervolgens de waarden van vrijheid en democratie die in artikel 2 VEU expliciet vervat liggen,³⁹ en die, conform artikel 49 VEU, door alle lidstaten gerespecteerd moeten worden.⁴⁰ Het Hof haalt verder ook zijn vaste burgerschapsrechtspraak aan die het Unieburgerschap als de fundamentele status van de onderdanen van de lidstaten kwalificeert.⁴¹ Dit alles spreekt volgens het Hof te-

gen de onherroepelijkheid van de kennisgeving onder artikel 50 lid 2 VEU.⁴²

Na deze contextuele lezing van artikel 50 VEU, gaat het Hof ook naar de historische oorsprong van de bepaling.⁴³ Net als de A-G,⁴⁴ merkt het Hof op dat tijdens de Conventie veel amendementen werden ingediend op het ontwerpartikel, die de uittrede procedureel zouden bemoeilijken,⁴⁵ maar die werden verworpen in het licht van de soevereiniteit van de uittredende lidstaat.⁴⁶ Pas als laatste argument haalt het Hof het WVV aan, zij het veel beknopter dan de advocaat-generaal, en merkt het op dat zijn analyse ook conform artikel 68 WVV is.⁴⁷ Tot slot gaat het Hof in op de argumenten van de Commissie en de Raad, zonder evenwel concreet in te gaan op het risico van een misbruik van de procedure. Het Hof merkt louter op dat een intrekking van de kennisgeving die afhankelijk wordt gesteld van de instemming van de Europese Raad, het unilaterale soevereine recht, waartoe het Hof besloten had, van de intrekking zou transformeren in een voorwaardelijk recht.⁴⁸ De enige voorwaarden die het Hof oplegt is dat de intrekking evenzeer overeenkomstig de grondwettelijke bepalingen van de lidstaten geschiedt,⁴⁹ voor de inwerkingtreding van een uittredeakkoord of het verlopen van de periode van twee jaar,⁵⁰ dat de intrekking via een schrijven aan de Europese Raad geschiedt en dat deze intrekking ondubbelzinnig en onvoorwaardelijk is in die zin dat de intrekking resulteert in het *status quo ante* (de lidstaat in kwestie is lid van de EU onder de voorwaarden die van toepassing waren voor de kennisgeving).⁵¹

De A-G schuift gelijkaardige, maar geen identieke, voorwaarden naar voor.⁵² Zo gaat hij ook dieper in op de bezwaren van de Commissie en de Raad, daarbij verwijzend, i.t.t. het Hof, naar het beginsel van loyale samenwerking als voorwaarde bij de intrekking van een kennisgeving. Wat betreft het risico op misbruik van de procedure door de uittredende lidstaat wijst de A-G op de rechtspraak van het Hof waarin misbruik van het Unierecht verboden is.⁵³ Met betrekking tot het risico op tactische intrekkingen wijst hij op de vraagstelling door het Court of Session waarin geen melding wordt gemaakt van dit risico,⁵⁴ en dat het tactisch uitspelen van de intrekking slechts een theoretische mogelijkheid is, gelet op de voorwaarde dat een intrekking slechts conform grondwettelijke bepalingen kan plaatsvinden.⁵⁵

4. Bespreking

De *Wightman*-zaak is niet alleen opmerkelijk voor de interpretatie die het Hof aan artikel 50 VEU heeft gegeven. De bevestiging door het Hof dat de prejudiciële vraag niet van hypothetische aard was en het korte tijdsbestek waarin het Hof deze zaak heeft behandeld, maken dat *Wightman* zich ook op procedureel vlak onderscheidt. *Wightman* werd door het Hof namelijk in een recordtempo beslist; de zaak kwam binnen op 3 oktober en het arrest werd gevelde op 10 december. Zelfs voor een zaak die de versnelde prejudiciële procedure heeft doorlopen,⁵⁶ is dit een recordtempo waarmee *Wightman* ook de meeste prejudiciële spoedprocedures⁵⁷ achter zich laat.⁵⁸

4.1. Het (niet-)hypothetisch karakter van de prejudiciële vraag

Conform vaste rechtspraak is het Hof van Justitie in beginsel verplicht om de prejudiciële vragen die hem toegezonden worden door nationale rechters te beantwoorden. Gelet op de geest van samenwerking die de procedure van artikel 267 VWEU kenmerkt, en waardoor de nationale rechter geacht wordt enkel noodzakelijke vragen te stellen,⁵⁹ kan het vermoeden van de relevantie van de aan het Hof verwezen vragen slechts in uitzonderlijke gevallen opgeheven worden. Dit is het geval wanneer de vraag (i) geen verband houdt met een reëel geschil aan de orde in het hoofdgeding, (ii) van hypothetische aard is,⁶⁰ of (iii) het Hof niet over de noodzakelijke feitelijke en juridische gegevens beschikt om een zinvol antwoord te geven.⁶¹ Het moet voor het Hof evenwel manifest duidelijk zijn dat een van deze gevallen aan de orde is vooraleer het zal weigeren de prejudiciële vragen te beantwoorden.⁶²

De gegevens die de verwijzende rechter moet uiteenzetten dienen daarbij niet alleen om het Hof toe te staan een zinvol antwoord te geven en de lidstaten een zicht te geven op het belang van de zaak. Ook de twee andere scenario's worden door het Hof beoordeeld in het licht van de door de nationale rechter aangeleverde gegevens. Zo staat het de nationale rechter toe aan te tonen dat een reëel geschil aan de orde is in het bodemgeding en vormt een en ander eveneens een garantie voor het Hof dat het geen uitspraak doet over een zuiver hypothetische rechtsvraag.⁶³ De verplichting voor de nationale rechter om de nodige toelichting bij de prejudiciële vragen te geven werd bij de herziening van het Reglement voor procesvoering

in 2012 gecodificeerd in artikel 94. Sindsdien lijkt een trend waarneembaar waarbij het Hof ook een groter aantal vragen niet-ontvankelijk verklaart.⁶⁴

Hoewel de *Foglia/Novello*-rechtspraak de meest bekende toepassing van de uitzonderlijke controle op de pertinentie van prejudiciële vragen uitmaakt, zijn alle daaropvolgende afwijzingen door het Hof het gevolg van een ontoereikende uiteenzetting van feitelijke en juridische gegevens door de nationale rechter.⁶⁵ *Foglia/Novello* was daarentegen zeer uitzonderlijk omdat het bodemgeschil niet enkel gefabriceerd was, maar ook omdat de Italiaanse rechter een prejudiciële vraag stelde over de compatibiliteit van het Franse recht met het Unierecht.⁶⁶

Dat het Hof een prejudicieel verzoek niet snel afwijst, zolang de nationale rechter de noodzakelijke feitelijke en juridische gegevens uiteenzet, blijkt ook uit *Leclerc-Siplec* waarin Leclerc-Siplec een zaak had aangespannen tegen een aantal televisiezenders die, conform de Franse wetgeving, hadden geweigerd reclame uit te zenden. Hoewel beide partijen het eens waren dat de Franse wetgeving in strijd was met het Unierecht, merkte het Hof op dat er wel degelijk sprake was van een reëel geschil.⁶⁷ In het meer recente, en politiek gevoelige, *Gauweiler*-arrest beantwoordde het Hof van Justitie eveneens de vragen van het Duits Grondwettelijk Hof m.b.t. de wettigheid van eventuele toekomstige OMT-besluiten van de ECB. Het Hof merkte hieromtrent, in het licht van de bezwaren van de Griekse en Italiaanse regeringen, op dat het bodemgeschil niet zonder voorwerp was, aangezien het Duits recht onder bepaalde voorwaarden een preventieve rechtsbescherming toelaat.⁶⁸ In het recente *Weiss*-arrest weigerde het Hof van Justitie daarentegen één van de vragen van het Duits Grondwettelijk Hof te beantwoorden. In *Weiss* stelde het Duits Grondwettelijk Hof vragen bij (een deel van) het 'quantitative easing'-programma van de ECB. Onder de relevante ECB-besluiten wordt het risico op verlies slechts beperkt tussen de nationale centrale banken gedeeld. Dit betekende dat de (vijfde) vraag van het Duits Grondwettelijk Hof, naar de wettigheid van een onbeperkte risicoverdeling zowel juridisch (de besluiten voorzagen niet in onbeperkte risicodeling) als feitelijk (er is nog geen concrete wanbetaling opgetreden) hypothetisch was.⁶⁹ In het licht van bovenstaande rechtspraak hoeft het bijgevolg minder te verbazen dat het Hof in *Wightman* de vragen van het Court of Session ontvankelijk verklaarde. Het Schots (en Engels) procedureel recht

laten *declaratory relief* toe. Dat de Britse regering helemaal niet van plan is de kennisgeving in te trekken, is louter een feitelijk gegeven dat de vraag niet hypothetisch maakt gelet op de juridische context (dit in tegenstelling tot de situatie in *Weiss* waar de vraag zowel feitelijk als juridisch hypothetisch was). Als parlementsleden willen *Wightman* e.a. immers louter weten of het VK de uittreding eenzijdig kan stoppen, wat determinerend is voor hun toekomstig stemgedrag; een vraag die losstaat van de hypothese of de Britse regering een intrekking *vandaag* überhaupt ook daadwerkelijk overweegt. Verder leek er ook een daadwerkelijk geschil tussen *Wightman* e.a. en de Britse regering te bestaan. Het bodemgeschil was dus verre van manifest gefabriceerd of hypothetisch. Een en ander betekent dat de vraag in geen enkele van de categorieën van hypothetische zaken, uitgewerkt door Zamir en Woolf, valt: (i) er is een conflict, (ii) dat niet losstaat van de feiten in het bodemgeding, (iii) dat niet gebaseerd is op hypothetische feiten en (iv) dat nog steeds procedureel relevant is.⁷⁰ Dat een aantal rechters tijdens de hoorzitting zich afvroegen of het opportuun is dat het Hof zich met een uitspraak mengt in een intern politieke kwestie vermag hier niets tegen. Mocht het Hof deze suggesties hebben opgevolgd, zou het overigens een nieuwe (vierde) niet-ontvankelijkheidsgrond gecreëerd hebben in de prejudiciële procedure.

4.2. De bevestiging van een eenzijdig recht om de kennisgeving onder artikel 50 VEU in te trekken

Om evidente redenen voorziet artikel 50 VEU niet expliciet in de (on)mogelijkheid om de kennisgeving, waarbij een lidstaat zijn intentie om de EU te verlaten kenbaar maakt, in te trekken. Hoewel beide partijen in de *Miller*-zaak argumenteerden dat de kennisgeving onherroepelijk is (cf. *supra*), waren er amper doctrinaire bijdragen waarin zo een onherroepelijkheid daadwerkelijk verdedigd werd.⁷¹ Zelfs de auteurs die A-G Campos Sánchez-Bordona in die zin aanhaalt,⁷² verdedigden louter de positie dat de kennisgeving niet *eenzijdig* ingetrokken kon worden, niet dat een intrekking op zich onmogelijk is.⁷³

Om deze 'lacune' in artikel 50 VEU op te vullen en de aard van het intrekkingrecht te bepalen had het Hof *grosso modo* twee opties.⁷⁴ Deze hielden in dat ofwel lid 1 ofwel lid 3 van artikel 50 VEU analoog toegepast wordt. Het eerste resulteert in een eenzijdig intrekkingrecht gebaseerd op de lidstatelij-

ke soevereiniteit, het andere resulteert in een consensueel intrekkingrecht, waarbij de Europese Raad met unanimiteit moet instemmen, net zoals het unaniem moet instemmen met een verlenging van de periode van twee jaar. In het licht van artikel 50 VEU zelf valt voor beide pistes evenveel te zeggen. Vandaar dat zowel het Hof als de A-G teruggrijpt naar het normatief geheel van de Verdragen waar artikel 50 VEU deel van uitmaakt.

Dat normatief geheel (zie ook hieronder) leidt zowel de A-G als het Hof tot de conclusie dat enkel artikel 50 lid 1 VEU relevant is, waaruit volgt dat het soevereine karakter van de beslissing om uit de EU te treden eveneens doorgetrokken wordt naar de intrekking van deze beslissing. Het Hof en de A-G leiden dit ook af uit de bewoording van artikel 50 lid 2 VEU dat bepaalt dat de lidstaat die zich besluit terug te trekken, de Europese Raad kennis moet geven van zijn 'voornemen' hiertoe. Beide merken op dat een voornemen per definitie noch definitief noch onherroepelijk is.⁷⁵ Hoewel deze redenering consistent is in het licht van artikel 50 lid 1 VEU, lijkt ze moeilijk verenigbaar met artikel 50 lid 3 VEU. Hieromtrent merkt het Hof slechts op dat de herroeping door een lidstaat van zijn voornemen om zich terug te trekken fundamenteel verschillend is van het verzoek aan de Europese Raad krachtens artikel 50 lid 3 VEU om de termijn van twee jaar met eenparigheid te verlengen. Het Hof besluit hieruit dat de analogie tussen de terugtrekking van het voornemen en het verzoek om een verlenging, waarvoor de Commissie en de Raad argumenteerden, niet kan worden weerhouden.⁷⁶ Het Hof onderbouwt dit alles evenwel niet en legt bijvoorbeeld niet uit op welke wijze de intrekking van de notificatie *fundamenteel* verschillend is van een verlenging van de uittredeperiode. Naar finaliteit is er inderdaad een fundamenteel verschil (in de Unie blijven of de Unie op termijn verlaten), maar hoe is een intrekking fundamenteel verschillend van een (hypothetische) verlenging voor onbepaalde duur of een permanent hernieuwbare verlenging van bepaalde duur?⁷⁷

Om tot een analogie met artikel 50 lid 1 VEU te besluiten, houdt het Hof, zoals reeds opgemerkt, rekening met het normatieve kader waarin artikel 50 VEU zelf te situeren valt. Zo vindt het Hof ook steun in artikel 49 VEU: zoals een staat niet tot toetreding kan worden gedwongen, kan een lidstaat ook niet tegen zijn wil worden uitgesloten uit de Unie.⁷⁸ Om deze lidstatelijke soevereiniteit te benadrukken haalt het Hof opmerkelijk

genoeg ook de doelstelling van de 'totstandbrenging van een steeds hechter verbond tussen de volkeren van Europa' aan.⁷⁹ Dat het Hof in zijn redenering steunt op deze beruchte bepaling uit de preambule van de Verdragen is opmerkelijk. Hoewel (Britse) eurosceptici ze vaak aanhalen als absoluut bewijs dat de EU de ambitie heeft om een superstaat te worden, speelt ze zelden tot nooit een rol in de rechtspraak van het Hof.⁸⁰ Enkel in Advies 2/13 en *Pupino* bouwde het Hof zijn redenering gedeeltelijk op door te verwijzen naar 'ever closer union'.⁸¹ De ironie dat het Hof op deze bepaling steunt om de lidstatelijke soevereiniteit te bevestigen zal de lezer niet ontgaan zijn.⁸² Nog ironischer is dat David Cameron, tijdens de heronderhandeling van het Brits lidmaatschap van de EU, erin geslaagd was om te bekomen dat de 'ever closer union'-bepaling niet meer van toepassing zou zijn op het VK en dit juist om de soevereiniteit van het VK te vrijwaren.⁸³

4.2.1. De verschillende benadering door de A-G en het Hof

Hoewel het Hof en de A-G grotendeels tot dezelfde uitkomst komen,⁸⁴ en zelfs een gelijkaardige redenering volgen, is de benadering door beide van het probleem merkbaar verschillend. Het Hof benadert de vraag via wat Eeckhout en Frantziou⁸⁵ een grondwettelijke insteek zouden noemen. Alvorens over te gaan tot de grond van de zaak, haalt het Hof zijn gevestigde rechtspraak aan inzake de autonomie van de EU-rechtsorde en de beginselen van de voorrang en directe werking van het Unierecht.⁸⁶ Voor EU-juristen die doordrongen zijn van het idee van een eigen en autonome rechtsorde is dit de evidentie zelve en vermoedelijk de enige juiste benadering. In die zin is de aanpak van de A-G, die het probleem behandelt als een typisch internationaalrechtelijk probleem van een uittrede uit een internationale organisatie,⁸⁷ opmerkelijk. In een eigen en autonome rechtsorde kan het internationaal recht hoogstens subsidiair van belang zijn bij de interpretatie van een bepaling zoals artikel 50 VEU, wat het arrest van het Hof inderdaad bevestigt.⁸⁸

Dit gezegd zijnde is de benadering van de A-G ook verdedigbaar, gelet op de gecontesteerde ontstaansgeschiedenis van artikel 50 VEU zelf. Ten tijde van het Grondwettelijk Verdrag was Louis bijvoorbeeld zeer kritisch over de toevoeging van een bepaling die de uittrede van een lidstaat regelt. Volgens hem ging dit in tegen aard en doelstellingen van de EU en gaf het toen ook een foute indruk

aan kandidaat-lidstaten, die de gewichtigheid van een keuze om toe te treden tot de EU fout zouden kunnen inschatten.⁸⁹ Kortom, het idee van een eigen en autonome rechtsorde werd door de toevoeging van artikel 50 VEU, dat suggereert dat de EU niet meer is dan een internationale organisatie, ondermijnd. In die zin is het niet onlogisch om artikel 50 VEU te lezen in het licht van het internationale recht en de rechtspraktijk inzake (de beëindiging van) het lidmaatschap van internationale organisaties.⁹⁰

4.3. Voorwaarden voor het uitoefenen van het eenzijdig recht tot intrekking

Het gegeven dat het Hof een eenzijdig intrekkingrecht bevestigt, betekent natuurlijk geenszins dat er geen modaliteiten zijn conform dewelke dit recht uitgeoefend kan worden. Deze zijn, alles samen beschouwd, evenwel zeer minimaal. Een intrekking moet (i) schriftelijk gebeuren, op (ii) ondubbelzinnige en onvoorwaardelijke wijze, (iii) conform de grondwettelijke regels van de betrokken lidstaat en is slechts mogelijk tot (iv) de inwerkingtreding van het uittredeverdrag of het aflopen van de uittredetermin. Hierbij is voornamelijk de voorwaarde van een 'onvoorwaardelijke en ondubbelzinnige' intrekking voor interpretatie vatbaar. Vooraleer hier echter op wordt ingegaan, wordt nog kort stilgestaan bij het opmerkelijke stilzwijgen van het Hof over het risico op misbruik van de procedure van artikel 50 VEU.

4.3.1. 's Hof's opmerkelijke stilzwijgen omtrent het beginsel van loyale samenwerking en het risico van misbruik van procedure

Als antwoord op de argumenten van de Raad en de Commissie inzake de mogelijkheid tot misbruik van de artikel 50 VEU-procedure en als beperking op het eenzijdig recht tot intrekking voert de A-G de principes van goede trouw en loyale samenwerking aan, vervat in artikel 4 lid 3 VEU.⁹¹ Daarentegen maakt het Hof geen melding van deze principes. Dit kan op het eerste gezicht jammer lijken, maar gelet op de vele vragen die de conclusie van de A-G op deze punten opwerpt, lijkt het volkomen stilzwijgen van het Hof verkiesbaar.

Met zijn verwijzing naar zowel het internationaalrechtelijke beginsel van goede trouw en het EU-beginsel van loyale samenwerking legt de A-G immers zelf reeds impliciet de vinger op de wonde: hoewel een uittredende lidstaat tot het moment van uittrede lid is van de EU, en dus gebonden door het beginsel van loyale samenwerking, kan dit begin-

sel niet op normale wijze afgedwongen worden. Daarenboven moet het beginsel, dat in de rechtspraak van het Hof een zeer machtig instrument is gebleken om de correcte naleving van het Unierecht te verzekeren, ook altijd geconcretiseerd worden.⁹²

Welke concrete negatieve of positieve verplichtingen het beginsel van loyale samenwerking creëert in hoofde van een zich denkende uittredende lidstaat, maakt de A-G evenwel helemaal niet duidelijk. Dat dit beginsel de facto tandeloos is ten aanzien van een uittredende lidstaat, noodzaakt de A-G om ook te verwijzen naar het algemenere beginsel van goede trouw, zonder de verhouding tussen beide beginselen te duiden.⁹³

De Commissie en de Raad argumenteerden tegen een eenzijdig recht op intrekking omwille van het risico op misbruik van dit recht door de uittredende lidstaat.⁹⁴ Zo zou de betrokken lidstaat vanuit een gunstigere positie dan de Commissie kunnen onderhandelen aangezien hij de onderhandelingen een halt zou kunnen toeroepen in het geval ze voor hem nadelig uitdraaien.⁹⁵ Bovendien zou de lidstaat opnieuw zijn kennisgeving van zijn voornemen tot uittrede kunnen indienen om zodoende een nieuwe periode van twee jaar op gang te brengen. Op die manier menen de Commissie en de Raad dat de betrokken lidstaat het vereiste van unanimité in de Raad om de periode van twee jaar te verlengen zou kunnen omzeilen. Weinig overtuigend merkt de A-G op dat het risico op misbruik beperkt wordt door het principe van verbod op rechtsmisbruik zoals uitgewerkt in gevestigde rechtspraak van het Hof.⁹⁶ Dit verbod is in zekere zin even tandeloos als het beginsel van loyale samenwerking en de analogie met rechtsmisbruik door privaatrechtelijke subjecten lijkt volledig misplaatst. Jegens deze laatste kan het verbod op rechtsmisbruik afgedwongen worden en staat de jurisdictie van het Hof (via de nationale rechters) niet ter discussie. Dit is geheel verschillend voor een lidstaat die op het punt staat de Unie te verlaten. Formeel is de A-G uiteraard correct in zijn opmerking dat het probleem van misbruik zich pas kan stellen wanneer na een intrekking een *tweede* kennisgeving van het voornemen om de Unie te verlaten volgt,⁹⁷ maar een tweede kennisgeving valt onder dezelfde expliciete regels als een eerste kennisgeving en hier geldt *a fortiori* de volledige soevereiniteit van een lidstaat.

Het meest overtuigend lijkt dan de overweging dat het risico op tactische intrekkingen zeer klein is aangezien het vereiste dat de intrekking 'volgens constitutionele regels'

geschiedt als garantie zal dienen.⁹⁸ Niettegenstaande een aantal interne strubbelingen en partijpolitieke spelletjes door de oppositieleider,⁹⁹ lijken de intern-Britse politieke machtsverhoudingen inderdaad een bepaalde (maar verre van absolute) garantie te bieden. Of dit ook geldt voor illiberale democratieën zoals Hongarije en Polen, waarvoor de verduidelijking van de procedure van artikel 50 VEU evenzeer geldt, is evenwel hoogst betwifelbaar.

Het Hof gaat op dit alles niet in. Naar de reden hiervoor is het gissen, maar wellicht oordeelde het Hof, tezamen met de A-G, dat de interne constitutionele regels en politieke machtsverhoudingen een afdoende garantie vormden. Dit liet toe dat het Hof in voltallige(!) zitting niet hoefde in te gaan op de heikle kwesties die de A-G wel aanraakt, maar niet geheel bevredigend uitwerkt. Een en ander valt vermoedelijk ook te verklaren door de duidelijke wens van het Hof om een nuttig antwoord te geven, wat betekende dat het arrest voor Hof gepubliceerd moest worden voor de 'meaningful vote' over het uittredeakkoord in het Brits Parlement, die oorspronkelijk voor 11 december 2018 gepland stond.

4.3.2. Een schriftelijke, ondubbelzinnige en onvoorwaardelijke intrekking

Anders dan de A-G, die enkel verlangde dat de intrekking geen misbruik van procedure zou uitmaken, eist het Hof dat de intrekking schriftelijk gebeurt en in ondubbelzinnige en onvoorwaardelijke bewoordingen. De analogie met de initiële kennisgeving van het voornemen de Unie te verlaten is dus niet compleet, aangezien deze niet schriftelijk dient te gebeuren.¹⁰⁰ Echter, vooral de vereisten van ondubbelzinnigheid en onvoorwaardelijkheid lijken aanleiding te kunnen geven tot verdere disputen. De eerste vraag is daarbij wat precies verstaan moet worden onder 'ondubbelzinnig en onvoorwaardelijk'. McCrea oppert hierbij drie scenario's die juridisch, maar niet politiek, ondubbelzinnig zouden zijn: (i) een intrekking waarbij de Britse regering aangeeft dat deze nog moet goedgekeurd worden via een referendum, (ii) een intrekking, gevolgd door een tweede kennisgeving om uit te treden een aantal maand later, (iii) een intrekking waarbij het VK aangeeft dat het een tweede kennisgeving om uit te treden zal indienen wanneer het beter voorbereid is.¹⁰¹ Aangezien ons inziens enkel het tweede scenario aan de voorwaarden van een ondubbelzinnige en onvoorwaardelijke intrekking voldoet, is meteen duidelijk hoe deze voorwaarden

problematisch kunnen zijn in hun eventuele toepassing. Dit doet dan meteen ook de vraag rijzen welke procedure gevolgd moet worden om na te gaan of de intrekking inderdaad ondubbelzinnig en onvoorwaardelijk is in de zin van *Wightman*.¹⁰² Bij een consensueel intrekkingrecht bestaat dit probleem niet, aangezien de Europese Raad formeel zou moeten instemmen met de intrekking. Nu kan de Europese Raad enkel akte nemen van een intrekking. Kan de Voorzitter van de Europese Raad akte nemen van een schrijven door de Britse vertegenwoordiging, maar de leden van de Europese Raad erop attenderen dat het schrijven niet voldoet aan de voorwaarden van ondubbelzinnigheid en onvoorwaardelijkheid? Moet het gevolg hier dan niet zijn dat er geen intrekking heeft plaatsgevonden? Maar hoe zou dit dan verschillen van een uitzetting uit de EU, een mogelijkheid die het Hof expliciet verworpen heeft?¹⁰³

4.3.3. De temporele voorwaarde

Dat het Hof volledig de kaart van de lidstatelijke soevereiniteit heeft getrokken wordt ook bevestigd door het tijdvak waarin het Hof toelaat dat de kennisgeving wordt ingetrokken. Daar waar de A-G voorzag dat dit mogelijk was tot het uittredeakkoord gesloten wordt, rekt het Hof dit verder op tot het moment waarop het akkoord in werking zou treden (of de uittredingsperiode eindigt). In theorie zou het VK dus tot 29 maart 2019 om 23h59m59s UTC + 2 een schrijven kunnen richten tot de Europese Raad waarbij het zijn kennisgeving intrekt.

In de veronderstelling dat er inderdaad een uittredeakkoord is gesloten dat nog niet in werking is getreden, is een loutere intrekking van de kennisgeving problematisch onder artikel 18 WVV dat deel uitmaakt van het internationaal gewoonterecht en vereist dat partijen het voorwerp en doel van een nog niet in werking getreden verdrag niet ongedaan maken. Ontegensprekelijk zouden het doel en voorwerp van het uittredeakkoord evenwel ongedaan gemaakt worden. De intrekking zou dus gepaard moeten gaan met een kennisgeving en intrekking van de akte van bekrachtiging van het uittredeakkoord.¹⁰⁴

4.3.4. Conform de eigen grondwettelijke regels

Gelet op de analogie die het Hof maakt met artikel 50 lid 1 VEU moet de intrekking van de kennisgeving ook geschieden conform de grondwettelijke regels van de lidstaat. In tegenstelling tot de A-G gaat het Hof niet in

op wat deze grondwettelijke regels concreet voorschrijven. Dit is uiteraard geheel terecht, aangezien het niet de taak is van het Hof om nationaal grondwettelijk recht te interpreteren. Evenmin lijkt het mogelijk voor de Europese Raad om na te gaan of de grondwettelijke regels gerespecteerd werden. De suggestie van Weerts in die zin moet ons inziens dus afgewezen worden.¹⁰⁵ Voor een lidstaat waar er geen geschreven grondwet is, lijkt dit sowieso ook een onbegonnen taak. De A-G merkt op dat het logisch zou zijn dat tot intrekking van de kennisgeving besloten wordt door een Act of Parliament, aangezien de kennisgeving zelf ook pas kon gegeven worden na een Act of Parliament,¹⁰⁶ maar hij treedt met deze opmerkingen reeds uit zijn rol. Of een en ander inderdaad ook logisch is, lijkt overigens geen uitgemaakte zaak. In *Miller* besloot het Supreme Court immers dat de Britse regering niet zomaar kon steunen op haar 'foreign relations prerogatives', aangezien de kennisgeving bestaande rechten (van Britse onderdanen) zou aantasten, wat enkel het parlement vermag te doen. In die zin is er geen analogie met de intrekking van een kennisgeving, daar er geen rechten zouden aangetast worden. *Miller* lijkt in die zin geen nuttig referentiepunt, maar de EU Withdrawal Act van 2018 des te meer. Deze delegeert in artikel 20 lid 4 een bevoegdheid aan de regering om de concrete 'exit day' vast te leggen. Wat de grenzen van deze delegatie zijn, is evenwel een kwestie van zuiver Brits constitutioneel recht.

In een initiële bespreking van het *Wightman*-arrest merkt Armstrong op dat het Hof de grondwettelijke regels (die ook gevolgd moeten worden bij de intrekking van de kennisgeving) tweemaal linkt met een vereiste van een democratisch proces,¹⁰⁷ wat de vraag doet rijzen of dit een bijkomende voorwaarde is die het Unierecht oplegt.¹⁰⁸ Ons inziens is dit niet het geval. In het dictum verwijst het Hof immers enkel naar de constitutionele regels van de lidstaat. Gelet op artikel 49 VEU zijn deze constitutionele regels ook per definitie democratisch, en is er, zoals Armstrong ook opmerkt, geen mogelijkheid onder het Unierecht om concrete bijkomende (t.o.v. onder de eigen constitutionele regels reeds bestaande) democratische vereisten opleggen.

4.4. De gevolgen van een intrekking

In tegenstelling tot de A-G is het Hof expliciet met betrekking tot de juridische gevolgen van een intrekking van de kennisgeving om de Unie te verlaten. Het Hof oordeelt

immers dat het doel van de intrekking moet zijn dat de lidstaat in kwestie zijn lidmaatschap van de Unie bevestigt overeenkomstig onveranderde voorwaarden voor wat betreft zijn statuut als lidstaat. De intrekking maakt daarbij een einde aan het uittredingsproces. Voor het VK betekent dit uiteraard dat het zijn opt-outs kan behouden, maar een mogelijks bijkomende vraag is of het door Cameron heronderhandeld lidmaatschap van het VK (zie hierboven) hiermee ook geheractiveerd kan worden. Punt E.1 van het Besluit van de Europese Raad (gehecht aan de Conclusies van 18-19 februari 2016) bepaalt immers:

‘Dit besluit wordt van kracht op de datum waarop de regering van het Verenigd Koninkrijk de secretaris-generaal van de Raad ervan in kennis stelt dat het Verenigd Koninkrijk heeft besloten lid van de Europese Unie te blijven.’¹⁰⁹

Een open vraag is of een intrekking van de kennisgeving om de Unie te verlaten hier ook aan voldoet.

5. Uitleidende beschouwingen

Op het moment van het finaliseren van deze bijdrage heeft de ‘meaningful vote’ door het House of Commons juist plaatsgevonden. Het uittredeakkoord werd daarbij afgewezen met 432 stemmen tegen 202, wat de grootste nederlaag voor een zittende premier ooit zou zijn. Voorlopig is het evenwel koffiedik kijken of hierdoor het momentum toeneemt om gebruik te maken van de unilaterale optie die het Hof in *Wightman* gecreëerd heeft en zodoende een Brexit af te wenden. Of dit ook een goede zaak zou zijn, kan in het midden gelaten worden. In elk geval lijkt het naïef om te denken dat na een eventuele intrekking van de kennisgeving het weer *business as usual* zou kunnen zijn, zelfs indien, juridisch gezien, het VK teruggeplaatst zou worden in de positie die het had op 29 maart 2017. Door eurosceptici wordt *Wightman* immers nu reeds voorgesteld als het zoveelste bewijs van een politiek geïnspireerd en partijdig Hof van Justitie.¹¹⁰ Het publieke debat in het VK m.b.t. de EU wordt al decennialang beïnvloed door zowel de beruchte tabloids¹¹¹ als omstreden politici en commentatoren. In die zin lijkt ook het eerdergenoemde pleidooi van Eeckhout en Frantziou voor een grondwettelijke lezing en toepassing van de artikel 50 VEU-procedure, teneinde te voorkomen dat Brexit zou resulteren in een strafexpeditie,¹¹² tot op zekere hoogte naïef. Ongeacht welk voorstel

de EU doet, bepaalde Britse politici en media zullen het immers altijd afdoen als een vergeldingsactie door de EU.

Ook de onvermijdelijke niet-verwezenlijking van de belofte van de Leave-politici zal gegarandeerd afgeschoven worden op de EU en gebruikt worden als bewijs dat de EU ondemocratisch is, ook al doet de EU niets meer dan het verdedigen van de belangen van haar overgebleven lidstaten. In die zin zou ook de suggestie van Thiele om voorafgaand aan het uittredeproces van artikel 50 VEU eerst een *Mitgliedschaftserhaltungsverfahren* (procedure tot behoud van het lidmaatschap) te doorlopen,¹¹³ weinig zoden aan de dijk gebracht hebben. Zo een procedure vertrekt immers van de premisse dat er op rationale wijze kan worden onderhandeld over de voor- en nadelen van EU-lidmaatschap, maar in het VK is zo een debat onmogelijk geworden. Ter illustratie: tijdens de informele bijeenkomst van de Europese Raad in Salzburg in september 2018, verwierpen de EU-lidstaten het Chequers plan van de Britse regering. Hoewel de Brexiteers dit plan zelf ook verwierpen (David Davies en Boris Johnson stapten ervoor uit de regering), vond *The Sun* er niets beters op dan om Emmanuel Macron en Donald Tusk als maffiosi te fotoshoppen op de voorpagina, met een begeleidende kop die luidde: ‘EU DIRTY RATS – Euro mobsters ambush May’.¹¹⁴ Ongeacht zijn toekomstige status zal de relatie tussen het VK en de EU, gelet op een dergelijk publiek debat in het VK, dus behoorlijk aangetast zijn. Zou de eenzijdige intrekking van de kennisgeving om de Unie te verlaten door de Britse regering dit remediëren? Zou de inwerkingtreding van het uittredeakkoord, waarin het VK eerst lid blijft zonder stemrecht, dit probleem adresseren? Of zou een harde Brexit resulteren in een catharsis en het bij zinnen komen van de Britse bevolking?

M. Chamon en A. Dootalievá¹¹⁵

Voetnoten

- 1 Zie o.a. Merijn Chamon, ‘Leave-uitslag hoeft geen brexit te betekenen’, *De Morgen* 21 juni 2016, p. 2.
- 2 Zie Ramses Wessel, ‘De procedure om de Europese Unie te verlaten – een interpretatie van artikel 50 VEU’, *SEW* 2017, afl. 1, p. 5.
- 3 Het UK Supreme Court merkte in deze zaak op: ‘In these proceedings, it is common ground that notice under article 50(2) (...) cannot be given in qualified or conditional terms and that, once given, it cannot be withdrawn. (...) we are content to proceed on the basis that that is correct, without expressing any view of our own on either point. It follows from this that once the United Kingdom gives Notice, it will

inevitably cease at a later date to be a member of the European Union and a party to the EU Treaties.’ Zie UK Supreme Court, *Miller*, [2017] UKSC 5, para. 26.

- 4 Zie Opinion of Lord Doherty, 6 februari 2018, [2018] CSOH 8. Vooraleer een verzoek ontvankelijk verklaard kan worden vereist artikel 27B lid 2 van de Court of Session Act dat de verzoekende partij haar belang bewijst en aantoon dat het verzoek een realistische kans op slagen heeft.
- 5 Zie Opinion of the Court, 20 maart 2018, [2018] CSH 18.
- 6 Zie Opinion of Lord Boyd, 8 juni 2018, [2018] CSOH 61, para. 7.
- 7 Ibid., para. 44.
- 8 Ibid., para. 51.
- 9 Ibid., para. 58.
- 10 Ibid., para. 60.
- 11 Ibid., para. 73.
- 12 Taylor en Wilson bekritiseren de analyse van Lord Boyd, maar merken evenzeer op dat de uitkomst anders was geweest, mochten Wightman e.a. hun argumenten en procestactiek zorgvuldiger hebben uitgedacht. Zie Robert Taylor & Adelyn Wilson, ‘Brexit, the revocation of Article 50, and the path not taken: Wightman and others for Judicial Review against the Secretary of State for Exiting the European Union’, (2018) 22 *Edinburgh Law Review* 3, p. 417-422.
- 13 Zie Opinion of the Court, 21 september 2018, [2018] CSH 62, para. 28.
- 14 Ibid., para. 31.
- 15 Onder artikel 40 van de Court of Session Act staat beroep tegen niet-finale beslissingen open in zover het Inner House niet unaniem oordeelde (wat in casu wel het geval was).
- 16 HvJ EU, C-62/14, ECLI:EU:C:2015:400, punt 25 (*Gauweiler*).
- 17 HvJ EU, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, punten 22-23 (*Wightman*).
- 18 Ibid., punt 26.
- 19 Koen Lenaerts & Dirk Arts, *Europees Procesrecht*, Antwerpen: Maklu 1999, p. 80.
- 20 A-G Campos Sánchez-Bordona merkte puntsgewijs op dat (i) de verwijzingsbeschikking geldig was naar intern recht en afkomstig van een nationale rechter die in een gelijkaardige procedure reeds eerder vragen naar het Hof heeft verwezen; (ii) er een werkelijke geschil is waarbij Wightman en de Britse regering er een andere lezing van artikel 50 VEU op na houden; (iii) het antwoord van het Hof noodzakelijk is voor het Court of Session om tot een oordeel te komen; (iv) de vraag niet zuiver academisch is, aangezien artikel 50 VEU actueel praktische uitwerking heeft m.b.t. het VK; (v) de vraag ook niet prematuur is; (vi) de vraag niet overbodig is aangezien zij voor de Britse parlementsleden zou verduidelijken welke opties voor hen openstaan, (vii) het antwoord van het Hof niet louter vrijblijvend advies zal zijn voor het Court of Session. Zie Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punten 37-47 (*Wightman*).
- 21 HvJ EU, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, punt 29 (*Wightman*).
- 22 Ibid., punt 31.
- 23 Ibid., punt 34.
- 24 Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punt 59 (*Wightman*).
- 25 Ibid., punt 60.
- 26 Ibid., punt 81.

- 27 Ibid, punten 73-76. Zie ook de auteurs geciteerd door de A-G in voetnoot 56 van zijn Conclusie.
- 28 Ibid., punt 82.
- 29 HvJ EU, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, punt 48 (*Wightman*); Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punt 90 (*Wightman*).
- 30 Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punt 90 (*Wightman*).
- 31 HvJ EU, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, punt 46 (*Wightman*).
- 32 Ibid., punt 49; Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punt 99 (*Wightman*).
- 33 HvJ EU, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, punt 50 (*Wightman*); Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punt 92 (*Wightman*).
- 34 HvJ EU, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, punt 57 (*Wightman*); Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punten 94-95 (*Wightman*).
- 35 HvJ EU, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, punten 58-60 (*Wightman*).
- 36 Ibid., punt 60.
- 37 Ibid., punt 61.
- 38 Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punt 133 (*Wightman*).
- 39 HvJ EU, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, punt 62 (*Wightman*).
- 40 Ibid., punt 63.
- 41 Ibid., punt 64. Opmerkelijk genoeg merkt de A-G dit niet op, hoewel hij ook verwijst naar de rechten van Unieburgers. Zie Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punt 135 (*Wightman*). In een van de bijdragen in de Brexit-reeks, analyseerde Schrauwen de impact van een Brexit op huidige, toekomstige en verworven rechten van Unieburgers. Zie Annette Schrauwen, 'Burgers en Brexit', *SEW* 2017, afl. 3, p. 101-107.
- 42 HvJ EU, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, punt 67 (*Wightman*).
- 43 Ibid., punt 68.
- 44 Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punten 138-141 (*Wightman*).
- 45 Zie bijv. het amendement van de Belgische leden Michel, Di Rupo, Van Lancker, Chevalier en Nagy dat een uitrede enkel mogelijk zou maken via het sluiten van een akkoord met de EU. De Nederlandse leden De Vries en De Bruijn stelden zelf voor om het artikel dat expliciet in een uitrede voorziet volledig te schrappen. Zie http://european-convention.europa.eu/docs/Treaty/pdf/46/46_Art%20I%2059%20Michel%20FR.pdf en http://european-convention.europa.eu/docs/Treaty/pdf/46/46_Art%20I%2059%20de%20Vries%20EN.pdf.
- 46 Voor een uitgebreide bespreking van het werk in de Conventie, zie John Weerts, 'L'évolution du droit de retrait de l'Union européenne et sa résonance sur l'intégration européenne', (2012) *Cahiers de droit européen* 2, p. 376-387.
- 47 HvJ EU, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, punten 70-71 (*Wightman*).
- 48 Ibid., punt 72.
- 49 Ibid., punt 73; Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punt 144 (*Wightman*).
- 50 HvJ EU, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, punt 73 (*Wightman*); zie ook Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punt 147 (*Wightman*).
- 51 HvJ EU, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, punt 74 (*Wightman*).
- 52 Waar het Hof verlangt dat de intrekking schriftelijk, ondubbelzinnig en onvoorwaardelijk geschiedt, merkt de A-G enkel op dat de intrekking geen misbruik mag uitmaken. De A-G laat een intrekking tot de sluiting van een uitredeakkoord toe, het Hof de inwerkingtreding ervan. Het Hof is ook expliciet over de finaliteit van de intrekking: het herstellen van de status van de lidstaat tot het moment van voor de kennisgeving en de beëindiging van de uitrededprocedure.
- 53 Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punt 153 (*Wightman*).
- 54 Ibid., punt 155.
- 55 Ibid., punt 156.
- 56 Zie artikelen 105 en 106 van het reglement voor procesvoering.
- 57 Zie artikelen 107-114 van het reglement voor procesvoering.
- 58 In 2017 was de gemiddelde duur van de prejudiciële spoedprocedure 2,9 maand. Zie het Jaarverslag van het Hof voor 2017, p. 37.
- 59 Zie HvJ EU, gevoegde zaken C-78/08-C-80/08, ECLI:EU:C:2011:550, punt 32 (*Paint Graphos*).
- 60 Voor een uitgebreide bespreking, zie Koen Lenaerts, Ignace Maselis & Kathleen Gutzman, *EU Procedural Law*, Oxford: OUP 2014, p. 87-94.
- 61 Zie o.a. HvJ EU, gevoegde zaken C-78/08-C-80/08, ECLI:EU:C:2011:550, punt 31 (*Paint Graphos*); HvJ EU, C-399/11, ECLI:EU:C:2013:107, punt 29 (*Melloni*). Deze laatste voorwaarde is nu weinig controverseel, maar werd door sommigen sterk bekritiseerd toen het Hof deze verplichting voor de nationale rechter oorspronkelijk uitwerkte. Zie Jean-Claude Fourgoux, 'Lorsqu'il pose une question préjudicielle à la Cour de justice des Communautés européennes, le juge national doit définir le cadre factuel et réglementaire dans lequel cette question s'insère', (1993) *Recueil Dalloz* 32, p. 464-467.
- 62 Zie HvJ EU, C-138/05, ECLI:EU:C:2006:577, punt 31 (*Stichting Zuid-Hollandse Milieufederatie*).
- 63 Zie Conclusie van A-G J. Kokott in gevoegde zaken C-162/12 en C-163/12, ECLI:EU:C:2013:622, punten 29-33 (*Airport Shuttle e.a.*).
- 64 Nils Wahl & Luca Prete, 'The gatekeepers of Article 267 TFEU: On jurisdiction and admissibility of references for preliminary rulings', (2018) 55 *CML Rev.* 2, p. 537-538.
- 65 Zie ook Takis Tridimas, 'Knocking on Heaven's Door: Fragmentation, Efficiency and Defiance in the Preliminary Reference Procedure', (2003) 44 *CML Rev.* 1, p. 22.
- 66 In *Bacardi-Martini* merkte het Hof op: 'Het Hof moet bovendien bijzonder op zijn hoede zijn wanneer het in het kader van een geding tussen particulieren een vraag krijgt voorgelegd die de nationale rechter in staat moet stellen te beoordelen of de wetgeving van een andere lidstaat overeenstemt met het gemeenschapsrecht.' Zie HvJ EU, C-318/00, ECLI:EU:C:2003:41, punt 45 (*Bacardi-Martini*). Ook in deze zaak werd het prejudicieel verzoek afgewezen als niet-ontvankelijk. In *Preussen Elektra* merkte A-G Jacobs dit ook op om die zaak te onderscheiden van *Foglia/Novello*, zie Conclusie van A-G F.G. Jacobs, C-379/98, ECLI:EU:C:2000:585, punt 79 (*Preussen Elektra*). Een en ander wil niet zeggen dat het onmogelijk is voor een nationale rechter om een prejudiciële vraag te stellen waarbij *in fine* de compatibiliteit van het recht van een andere lidstaat met het Unierecht aan de orde is. Zie HvJ EG, C-150/88, ECLI:EU:C:1989:594 (*Eau de Cologne*).
- 67 HvJ EU, C-412/93, ECLI:EU:C:1995:26, punt 14 (*Leclerc-Siplec*).
- 68 HvJ EU, C-62/14, ECLI:EU:C:2015:400, punt 27 (*Gauweiler*).
- 69 Zie Conclusie van A-G Wathelet C-493/17, ECLI:EU:C:2018:815 (*Weiss*), punt 45; HvJ EU C-493/17, ECLI:EU:C:2018:1000 (*Weiss*), punten 159-167.
- 70 Zie Zamir en Woolf zoals aangehaald in David Elvin, 'Hypothetical, Academic and Premature Challenges', (2006) 11 *Judicial Review* 4, p. 308.
- 71 De enige uitzondering waarvan de auteurs weet hebben is Louis die opmerkte: 'Nous pensons (...) pour éviter des initiatives intempestives de retrait, participant à des tentatives de chantage et d'intimidation, surtout de la part de grands Etats, qu'il faut refuser la possibilité de "retirer l'intention de retrait".' Zie Jean-Victor Louis, 'Le droit de retrait de l'Union européenne', (2006) *Cahiers de droit européen* 3/4, p. 308. Louis was in de eerste plaats dan ook bijzonder kritisch over de invoeging van artikel 50 VEU in het Verdrag (zie hieronder).
- 72 Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punt 59 (*Wightman*), voetnoot 32.
- 73 Mauro Gatti, 'Art. 50 TEU: A Well-Designed Secession Clause', (2017) *European Papers* 1, p. 159-181; Patrick Ostendorf, 'The withdrawal cannot be withdrawn: the irrevocability of a withdrawal notification under art. 50(2) TEU', (2017) *EULR* 5, p. 767-776. Papageorgiou nam op dit punt bovendien zelfs geen positie in, i.t.t. wat de A-G suggereert, en wees louter op de voor- en tegenargumenten m.b.t. de mogelijkheid tot een eenzijdige intrekking. Zie Ioannis Papageorgiou, *The (ir)revocability of the withdrawal notification under Article 50 TEU*, Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs/Europese Parlement 2018.
- 74 Uiteraard waren er meer dan twee opties. Zo werd er tijdens de vragenronde van de rechters bij de hoorzitting ook geopperd dat de Europese Raad niet noodzakelijk moest instemmen met een intrekking en dat het voldoende zou kunnen zijn indien de Europese Raad zich zou kunnen verzetten tegen een intrekking.
- 75 HvJ EU, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, punt 49 (*Wightman*); Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punt 100 (*Wightman*).
- 76 HvJ EU, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, punt 60 (*Wightman*).
- 77 Beide lijken geenszins uitgesloten onder artikel 50 VEU, zie Louis supra, noot 71, p. 308; Aurel Sari, 'Reversing a withdrawal notification under article 50 TEU: can a Member State change its mind?', (2017) *European Law Review* 4, p. 461.

- 78 HvJ EU, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, punt 65 (*Wightman*).
- 79 Ibid., punt 61.
- 80 De zaken m.b.t. toegang tot documenten verwijzen wel geregeld naar het 'steeds hechter wordend verbond', maar dit is omdat Verordening (EG) 1049/2001 zelf naar deze bepaling verwijst. De bepaling speelt in deze zaken geen wezenlijke rol in de ratio decidendi.
- 81 Zo benadrukte het Hof in Advies 2/13 de verplichting tot het naleven van de waarden vervat in artikel 2 VEU, aangezien het wederzijds vertrouwen m.b.t. de naleving van artikel 2 VEU een noodzakelijke voorwaarde vormt voor de verwezenlijking van de doelstelling van een steeds hechtere Unie. Zie HvJ EU, Advies 2/13, ECLI:EU:C:2014:2454, punten 167-168. In *Pupino* verwees het Hof naar 'het steeds hechter wordend verbond' om de stelling van het VK en Italië dat het beginsel van loyale samenwerking niet geldt onder het VEU, te verwerpen. Zie HvJ EU, C-105/03, ECLI:EU:C:2005:386, punt 41 (*Pupino*).
- 82 Voorafgaand aan *Wightman* merkte Sari zelf nog op dat een unilateraal intrekingsrecht moeilijk (!) te verzoenen zou zijn met de bepaling inzake een steeds hechter wordend verbond. Zie Sari, supra, noot 77, p. 463.
- 83 Deel C van de Conclusies van de Europese Raad van 18 en 19 februari 2016, getiteld 'Soevereiniteit' voorzag in een toekomstige Verdragswijziging 'teneinde duidelijk te maken dat de verwijzingen naar een steeds hechter verbond niet van toepassing zijn op het Verenigd Koninkrijk'. Zie de Conclusies van de Europese Raad, EUCO 1/16, p. 16.
- 84 Concreet bevestigen beide het bestaan van een eenzijdig intrekingsrecht dat uitgeoefend wordt conform de eigen constitutionele regels. De concrete voorwaarden die beide deduceren zijn gelijkaardig, maar niet identiek, zie supra, noot 52.
- 85 Eeckhout en Frantziou pleitten voor een 'constitutionalist reading' van artikel 50 VEU. Zie Piet Eeckhout & Eleni Frantziou, 'Brexit and Article 50 TEU: A Constitutionalist Reading', (2017) *CML Rev.* 3, p. 695 e.v. Echter, waar het onderscheidende van een grondwettelijke lezing juist in ligt is niet altijd geheel duidelijk in hun pleidooi. Het kan daarbij niet gaan om een louter negatieve verplichting om de EU-Verdragen te respecteren, resp. niet te schenden (wat een evidentie is), maar veel meer een positieve verplichting om de waarden van de Unie en de fundamentele status van het Unieburgerschap ook in stand te houden en te promoten.
- 86 HvJ EG, C-294/83, ECLI:EU:C:1986:166, punt 23 (*Les Verts/Parlement*); HvJ EU, Advies 2/13, ECLI:EU:C:2014:2454, punt 157; HvJ EU, C-284/16, ECLI:EU:C:2018:158, punt 33 (*Achmea*).
- 87 Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punten 63-88 (*Wightman*).
- 88 HvJ EU, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, punt 70 (*Wightman*).
- 89 Louis, (2006) *Cahiers de droit européen* 3/4, p. 312-313 (supra, noot 71).
- 90 Om dezelfde reden oordeelt Sari dat het gerechtvaardigd is om artikel 50 VEU te lezen in het licht van artikelen 31 en 32 WVV. Zie Sari, supra, noot 77, p. 460.
- 91 Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punt 148 (*Wightman*).
- 92 Zie bijv. de concrete verplichting voor een lidstaat om geen nieuwe maatregelen aan te nemen, tijdens de omzettingperiode van een richtlijn, die de verwezenlijking van de doelstellingen van de richtlijn in gevaar brengen in *Inter-environnement Wallonie*; de verplichting voor een lidstaat om geen gebruik te maken van zijn rechten onder een internationaal verdrag om amendementen te agenderen waarvoor de Raad van de EU beslist heeft dat ze (voorlopig) niet gesteund zouden worden door de EU in *Commissie/Zweden*; zie HvJ EU, C-129/96, ECLI:EU:C:1997:628 (*Inter-environnement Wallonie*) en HvJ EU, C-246/07, ECLI:EU:C:2010:203 (*Commissie/Zweden*).
- 93 Zie hierover eerder de Conclusie van A-G J. Mazák, C-203/07 P, ECLI:EU:C:2008:270, punt 83 (*Griekenland/Commissie*).
- 94 In antwoord op een parlementaire vraag had de Commissie eerder in 2017 reeds geantwoord dat 'eenmaal artikel 50 VEU geactiveerd is, is de procedure niet meer unilateraal.' Zie Antwoord van Voorzitter Juncker namens de Commissie op vraag P-008603/2016.
- 95 Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punten 149-150 (*Wightman*).
- 96 Ibid., punt 153; Voor een eerdere suggestie in die zin, zie Eeckhout & Frantziou, (2017) *CML Rev.* 3, p. 713-714 (supra, noot 87).
- 97 Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punt 155 (*Wightman*). Sari argumenteert dat de Commissie hierbij een inbreukprocedure op grond van artikel 258 VWEU zou kunnen inleiden tegen een lidstaat die de procedure van artikel 50 VEU misbruikt. Zie Sari, supra, noot 77, p. 472.
- 98 Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punten 153-156 (*Wightman*).
- 99 Zie bijv. Philippe Bernard, 'Brexit: Les ambiguïtés de Jeremy Corbyn', *Le Monde* 6-7 januari 2019, p. 2.
- 100 Wessel, *SEW* 2017, afl. 1, p. 4 (supra, noot 2).
- 101 Ronan McCrea, 'Brexit II? The legal issues of revoking the notification to leave the EU but then notifying to leave again', <http://eulawanalysis.blogspot.com/2018/12/brexit-ii-legal-issues-of-revoking.html> (laatst geraadpleegd op 30 december 2018).
- 102 McCrea zelf oppert de mogelijkheid om het intrekingsbesluit te laten toetsen door het Gerecht, maar zo een beroep tot nietigverklaring zou uiteraard manifest niet-ontvankelijk zijn.
- 103 Zie HvJ EU, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, punt 66 (*Wightman*).
- 104 Zie Anthony Aust, 'Pacta Sunt Servanda', *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, februari 2007, § 6.
- 105 Weerts merkte op dat de initiële kennisgeving van het voornemen om de Unie te verlaten door de Europese Raad zou kunnen getoetst worden op zijn conformiteit met de grondwettelijke regels van de lidstaat in kwestie. Zie John Weerts, (2012) *Cahiers de droit européen* 2, p. 390 (supra, noot 46). Gelet op de analogie die het Hof in *Wightman* maakt met artikel 50 lid 1 VEU zou zo een toetsingsrecht dan ook bestaan voor de intrekking van de kennisgeving. Naast het feit dat Europese instellingen niet geëigend zijn om de conformiteit met nationaal grondwettelijk recht na te gaan, lijkt dit ook überhaupt niet nodig. Zoals de *Miller*-zaak aantoonde zijn er, in een normaal functionerende rechtsstaat, genoeg interne rechtsmiddelen en partijen om de grondwettelijke regels af te dwingen en is hiervoor geen Europese inmenging nodig.
- 106 Conclusie van A-G M. Campos Sánchez-Bordona, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:978, punt 145 (*Wightman*).
- 107 Zie HvJ EU, C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, punten 66-67 (*Wightman*).
- 108 Zie Kenneth Armstrong, 'Sovereign Choices: The CJEU's Ruling on Exit from Brexit', <https://verfassungsblog.de/sovereign-choices-the-cjeu-ruling-on-exit-from-brexit/> (laatst geraadpleegd op 30 december 2018).
- 109 De Conclusies zelf bepaalden evenwel evenzeer: '(3)(iv) dit besluit wordt van kracht op de datum waarop de regering van het Verenigd Koninkrijk de secretaris-generaal van de Raad ervan in kennis stelt dat het Verenigd Koninkrijk heeft besloten lid van de Europese Unie te blijven. (4) Er wordt van uitgegaan dat de (...) afspraken [waaronder het genoemde besluit] ophouden te bestaan indien het resultaat van het referendum in het Verenigd Koninkrijk is dat dit land de Europese Unie verlaat.'
- 110 Gunnar Beck, 'Despite the ECJ's best efforts, a second referendum is likely to remain a mirage', *The Telegraph*, www.telegraph.co.uk/politics/2018/12/10/despite-ecjs-best-efforts-second-referendum-likely-remain-mirage/ (laatst geraadpleegd op 31 december 2018).
- 111 Tot recentelijk hield de Commissie vertegenwoordiging in het VK een website met 'Euromyths' bij, waarin het fake news van de tabloids bijhield en weerlegde. Zie <https://blogs.ec.europa.eu/ECintheUK/euromyths-a-z-index/> (laatst geraadpleegd op 31 december 2018).
- 112 Eeckhout & Frantziou, (2017) *CML Rev.* 3, p. 696 (supra, noot 87).
- 113 Alexander Thiele, 'Der Austritt aus der EU – Hintergründe und rechtliche Rahmenbedingungen eines "Brexit"', (2016) *Europa-recht* 3, p. 303.
- 114 Afgezien van *Metro*, dat gratis verspreid wordt, is *The Sun* de krant met de grootste oplage in het VK.
- 115 Dr. Merijn Chamón is postdoctoraal onderzoeker van het FWO Vlaanderen, verbonden aan het Ghent European Law Institute, Universiteit Gent (Jean Monnet Centre of Excellence). Ayana Dootalieva is juriste en toekomstige stagiaire bij het Hof van Justitie. Deze bijdrage werd geactualiseerd tot en met 20 januari 2019.